

Дзюба М. М.,

кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри українознавства

Національного університету водного господарства та природокористування

ЛІНГВОКОГНІТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ЕПОНІМІЧНИХ ТЕРМІНІВ ПРИРОДНИЧИХ НАУК

Анотація. Статтю присвячено аналізу українських природничих термінів, утворених від власних назв, з'ясовано окремі когнітивні та лінгвістичні особливості цих спеціальних мовних знаків.

Ключові слова: епонім, власна назва, епонімічні терміни, термінологія.

Формулювання проблеми. З-поміж різноаспектних проблем сучасного термінознавства важливе місце посідає дослідження епонімічних мовних знаків – термінів, до складу яких входять епоніми, тобто власні назви на позначення конкретних носіїв імені, від яких утворено спеціальні назви. Особливості функціонування власних імен у спеціальних підмовах, стійка тенденція до збільшення кількості епонімічних термінів у наукових терміносистемах високорозвинених сучасних мов закономірно викликають усе більше зацікавлення дослідників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Епонімічні терміни окремих галузей охарактеризовано в роботах дослідників англійської (М. Осадчук), іспанської (О. Варнавська), німецької (М. Кожушко, О. Лобач, С. Какзанова), російської (Н. Новинська), французької (Г. Беженар) та інших наукових термінологій. В українському мовознавстві окремі аспекти термінів відномастичного походження відображено в працях Л. Малевич, Р. Микільника, Б. Михайлишина, С. Овсейчик, І. Процик та ін.

На сучасному етапі розвитку науки спостерігаємо кардинальне переосмислення мови та її явищ у руслі визначення спільної для мови, культури, свідомості онтологічної платформи, що зумовило зміни в науково-лінгвістичній парадигмі, становлення неофункціоналізму з його когнітивним і комунікативним напрямом, формулювання настанови на розгляд мови як відображення структур людської свідомості, мислення й пізнання [1, с. 24]. Зміна наукової парадигми в лінгвістиці вимагає нових підходів і до вивчення природи терміна.

Новий підхід до розуміння природи терміна відкриває когнітивний напрям, з появою якого стали вивчати мову не лише як унікальний об'єкт, що розглядається в ізоляції, але значною мірою і як «засіб доступу до всіх ментальних процесів, що відбуваються в голові людини і визначають її власне буття і функціонування в суспільстві» [2, с. 9].

Нині аспектом термінологічних досліджень стає концептуалізація дійсності в спеціальному мовному знакові, кодування мисленневих процесів, артефактів професійного досвіду в його природі. Із позицій когнітивного термінознавства терміни розглядають як одиниці мовно-професійної комунікації, співвіднесені з відповідними одиницями свідомості, що тісно пов'язані з діяльністю суб'єкта комунікації [3].

Слідом за З. Комаровою, вважаємо, що увага до епонімічної термінологічної лексики зумовлена насамперед тим, що у всіх європейських мовах власні назви не лише мають глибоку на-

ціонально-культурну специфіку, а й пов'язані зі сприйняттям світу і певним чином відбивають його пізнання [4, с. 137], що й зумовлює актуальність пропонованого дослідження.

Мета статті – проаналізувати лінгвокогнітивні особливості українських епонімічних термінів природничих галузей знань.

Виклад основного матеріалу дослідження. З позицій сучасної лінгвометодології, спрямованої на встановлення природи мови у співвідношенні зі свідомістю її носіїв, культурою, процесами пізнання світу, саме на прикладі епонімічних термінів можна детально простежити когнітивні процеси антропоцентричного характеру на різних етапах розвитку науки.

Як відомо, когнітивна особливість терміна полягає в тому, що він, будучи одиницею професійного наукового знання, є не тільки об'єктом пізнання, а й результатом мисленнєвого процесу, пов'язаного з пізнанням. Результатом такого мисленнєвого процесу стають конкретні мовні одиниці на позначення наукового об'єкта, якому добирають назву.

На думку дослідників, спочатку процес номінації є актом індивідуальної діяльності людини. Автор терміна об'єктивує свою суб'єктивну структуру свідомості, яка вже сформувалася в його розумі за визначеними параметрами, складниками яких, насамперед, є його професійні знання і досвід. «Завдяки словам такі сформовані структури свідомості, об'єднання концептів, що набули характеру гештальту, цілісного об'єднання, проникають у ментальний лексикон багатьох людей і дають змогу їм оперувати новими структурами знання» [2, с. 62].

Отже, поняття виникає раніше, ніж звуковий комплекс. Коли науковець намагається дібрати назву для нового поняття, воно вже існує у нього в голові. «Між звуковим комплексом і будь-яким предметом навколишнього світу спочатку жодного зв'язку немає. Зв'язок устанавлює сама людина. Людина, звичайно, знаходить у предметі певну ознаку, наявний у її мові певний звуковий комплекс і перетворює цю ознаку на заміника предмета в цілому» [5, с. 77]. Часто цією ознакою є авторське право на той чи інший винахід, яке визнає наступник дослідника, тобто термін постає як результат наукового міркування, що формується в процесі творчої діяльності вченого.

Так, Ейнштейн, розвиваючи через 300 років після Галілея теорію відносності, назвав *систему відліку*, центр якої знаходиться в центрі сонячної системи, а осі спрямовані до непо рушних зір, *галілеєвою*, засвідчуючи цим вагомість внеску в цю теорію свого попередника.

Іноді причиною появи епонімічного терміна є не бажання увічнити ім'я особи, а навпаки – незгода з принципових питань, викладених у чийсь теорії, проте найкращою номінацією для безіменного явища виявляється мовний знак на позначення авторства висловленої думки. Наприклад, А. Пуанкре, який критикував дослідження Лоренца, належить сама назва *перетворення Лоренца*. Таким чином, антропоцентрична природа

людського мислення зумовлює появу терміна зі специфічним компонентом – епонімом – складником його когнітивного шару.

У мовознавстві усталася думка, що в основі творення епонімічних термінів лежить метонімічне перенесення [6; 7], коли власна назва переходить у загальну (наприклад, *Тантал* (ім'я героя давньогрецької міфології) → *тантал* (хімічний елемент); Меандр (назви річки (давньогрец. Μαίανδρος) у Малій Азії) → *меандр* зі значенням «вигин річища рівнинної річки, що утворюється внаслідок циркуляції води в річковому потоці» (геогр. термін).

Нині в когнітивній лінгвістиці метонімію розуміють як «когнітивний процес, під час якого одна концептуальна одиниця (річ, подія, властивість) – корелят – забезпечує ментальний доступ до іншої концептуальної одиниці – референта – в межах одного й того самого фрейму, концептосфери або ідеалізованої когнітивної моделі (ІКМ)» [8, с. 99], тобто метонімія – це семантичний зсув у референції, внаслідок чого продукується новий смисл, який визначає значення терміна.

Найчастіше когнітивна структура, за допомогою якої вивчають метонімію, – це ідеалізована когнітивна модель, яку визначають як ідеалізовану модель досвіду [9], що зображується у вигляді мережі; ІКМ характеризується енциклопедичністю, абстрактністю, формується у процесі взаємодії із навколишнім світом, враховуючи досвід людини [Там само].

Так, антропоцентричний погляд на світ і наша взаємодія з ним впливають на те, що, вибираючи корелят, ми віддаємо перевагу людському фактору (прізвище автора метонімічно заступає його винахід: *Цельсій* → *цельсій* – «ім'я винахідника, шведського астронома XVIII ст. → термометр, що має шкалу 100° від точки танення льоду до точки кипіння води»): людину, пов'язану з появою наукового поняття, винаходу, вважають репрезентантом самого поняття.

Слушно видається думка, що метонімія прямо вказує на наявність у глибинах людського пізнання концептуальних одиниць, знань про світ, що свідчить про особливу системність людського мислення, про голістичність людської свідомості у повному її обсязі. При цьому метонімічний шлях утворення термінів пов'язаний з образною сферою і не виходить за її межі, цей спосіб реалізується вже на рівні мовної свідомості людини, оскільки лежить у сфері плану вираження мови – формальних (лексичних) засобів позначення поняття [10, с. 107–108].

Таким чином, власна назва, на основі якої утворено термін, стає частиною когнітивного шару останнього. Вона є часткою, сегментом ядра концепту і сприяє породженню нових смислів у професійній мовній картині світу.

Когнітивна специфіка терміна також полягає у тому, що термінологічна інформація, закладена в ньому, уможливило проникнення в історію відповідної наукової галузі, оскільки терміни як номінативні знаки реалій надають інформацію, накопичену в терміні упродовж багатьох епох.

Когнітивна сутність терміна дає підстави визначити місце і час його створення, розкрити взаємодію екстралінгвальних і власне лінгвальних чинників. Когнітивно-культурологічна інформація може дати ключ до розуміння соціально-історичних подій, уявити процес формування професійних наукових знань у цілому і терміносистем зокрема [11, с. 98].

Вважаємо, що саме епонімам – складникам термінів або їх компонентів – властива енциклопедичність. Інтелектуальний потенціал власних імен – компонентів спеціальних назв – убачаємо в їхній здатності актуалізувати історичну, соціальну, культурологічну інформацію, увиразнювати зміст поняття. Зокрема, прізвище науковця, яке є компонентом епонімічного терміна, добре знайоме фахівцям і виступає в конкретній метамові своєрідним кодом, шифром, вказівкою на час, місце чи умови наукового відкриття, тому епоніми здатні відображати специфічні риси того чи іншого історичного етапу розвитку науки [12, с. 58].

Наприклад, у терміні *евклідова геометрія* епонім вказує фахівцям на час появи поняття («геометрія, систематичну побудову якої вперше запропонував Евклід у 3 столітті до н.е.»), тоді як *неевклідові геометрії* базуються на зміні основних постулатів Евкліда й асоціюються у спеціалістів найперше з прізвищами М. Лобачевського та Б. Рімана: серед неевклідових геометрій особливе значення мають *геометрія Лобачевського* та *геометрія Рімана*.

Власне ім'я, набуваючи нового енциклопедично-поняттєвого змісту, зазнає семантичних змін, унаслідок яких зв'язок на рівні «дослідник – відкриття» послаблюється настільки, що може відбиватися навіть у графічному оформленні (написанні епонімічного компонента з малої літери, напр. *бесселева* (*бесселевська*) *величина*). Власна назва, перейшовши в клас загальних, стає основою для творення нових лексем: *Абель* → *абелева схема*, *абелевість*.

Семантичні зрушення, перерозподіл семіотичних зв'язків у значеннях власних назв у переході епонімів у сферу термінології бувають менш помітними. Слово в складі наукової назви може зберігати свою належність до ономастичного поля (пишеться з великої літери, що є вказівкою на зв'язок з особою (особами), напр., *формула Гаусса-Остроградського*), але при цьому теж породжує новий поняттєвий зміст.

На основі епоніма може утворитися ціла група термінів, які номінують систему поєднаних понять. Сукупність термінів, утворених від одного спільного епоніма, розглядаємо як епонімічне словотвірне гніздо, напр.: *рентген*, *рентгенівське випромінювання*, *рентгенізація*, *рентгенографія*, *рентгенодіагностика*, *рентгенокімографія*, *рентгеноскопія*, *рентгеноспектральний аналіз*, *рентгеноструктурний аналіз*, *рентгенотерапія*, *рентгенапарат*, *рентгенометр*, *рентгенметр*, *рентгеноскоп*, *рентгенівський сканер*, *рентгенограф*, *рентгенокімограф*, *рентгенолог*, *рентгентехнік*, *рентгеноанатомія*, *рентгеноастрономія*, *рентгенологія*, *рентгенеквівалент*.

Серед термінів природничих наук найширші епонімічні словотвірні гнізда утворюють навколо себе епоніми – міжнародні компоненти.

Висновки. Отже, епонімічні найменування – традиційний, оригінальний, лінгвістично правомірний і зручний вид номінації в українській термінології природничих галузей знань, який тісно пов'язаний зі сприйняттям світу і певним чином відображає його пізнання. Поява термінів з компонентами-епонімами зумовлена антропоцентричною природою людського мислення. Власні назви, стаючи складниками терміна, набувають нового поняттєвого значення, характеризуються енциклопедичністю й абстрактністю.

Література:

1. Голубовская И.А. Этнические особенности языковых картин мира: монография. Киев: Издательско-полиграфический центр Киевский университет, 2002. 293 с.
2. Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. Москва: Языки славянской культуры, 2004. 560 с.
3. Голованова Е.И. Лингвистическая интерпретация термина: когнитивно-коммуникативный подход. Известия Уральского государственного университета, 2004. № 33. С. 18–25.
4. Комарова З.И. Репрезентация культурного знания в мегаязыке науки. Педагогическое образование в России, 2016. № 9. С. 136–139.
5. Серебренников Б.А., Кубрякова Е.С., Постовалова В.И. и др. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. Москва: Наука, 1988. 216 с.
6. Сучасна українська літературна мова. –Київ: Наук. думка, 1973. Кн. 5. «Стилістика». 588 с.
7. Wotjak G. Zum Problem der Eigennamenausdrücke in der Semantiktheorie. Berlin: Linguistische Studien, A/30, 1976. S. 26.
8. Kövecses Z. Language, Mind and Culture: A Practical Introduction. Oxford: Oxford University Press, 2006. 416 p.
9. Lakoff G. Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. Chicago: Chicago University Press, 1987. 614 p.
10. Дудок Р. Лінгвокогнітивна парадигма гуманітарного терміна. Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах. Київ, 2013. № 27. С. 107–108.
11. Грунина Л.П., Широколюбова А.Г. Когнитивный аспект исследования терминов. Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов, 2010. № 1 (5) Ч. 1. С. 97-99.
12. Дзюба М. Епонімічні найменування в українській науковій термінології. Українська мова, 2010. № 3. С. 55–63.

Дзюба М. М. Лингвокогнитивные особенности украинских эпонимических терминов естественных наук

Аннотация. Статья посвящена анализу украинских терминов естественных наук, образованных от имен собственных. Выявлены отдельные когнитивные и лингвистические особенности этих специальных языковых знаков.

Ключевые слова: эпоним, имя собственное, эпонимические термины, терминология.

Dzyuba M. Linguocognitive peculiarities of the Ukrainian eponymic terms of natural sciences

Summary. The article is devoted to the analysis of Ukrainian terms of natural sciences derived from their proper names; the individual cognitive and linguistic peculiarities of these special linguistic signs are determined.

Key words: eponym, proper name, eponymic terms, terminology.